

De noodzaak van een strategische heroriëntatie van de marine

KLTZ dr. Roy de Ruiter;
docent Internationale
Veiligheidsstudies HDV
aan de NLDA

(G. Baks, Photocom)

De dramatische oorlog in Oekraïne lijkt een nieuwe breuklijn in de geschiedenis en daarmee het Nederlandse veiligheidsbeleid te zijn. Het brengt sluimerende trends en ontwikkelingen bij elkaar en bovendien in een stroomversnelling. Een verandering die zo ingrijpend is dat het veel tollens los lijkt te zetten. Ik gebruik bewust het werkwoord lijken; ondanks alle aanwijzingen weten we het niet zeker. Alleen historici kunnen achteraf bepalen of we daadwerkelijk te maken hebben met een kantelpunt in de geschiedenis. Deze onzekerheid is onvermijdelijk. Gelukkig zijn we niet helemaal blind. De toekomst is weliswaar onvoorspelbaar, maar komt voort uit het heden en het verleden. De befaamde Britse strateeg Colin Gray noemde dit de *'stream of time'*.¹ We kunnen onze kennis van de geschiedenis en het heden gebruiken om de toekomst beter te begrijpen.

Ik zal u daarvoor meenemen naar de vorige breuklijn in de geschiedenis. Namelijk het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en daarmee het definitieve einde van de Koude Oorlog. Komende kerst exact dertig jaar geleden. Een toen heugelijke gebeurtenis, maar die volgens sommigen de basis heeft gelegd voor het huidige agressieve ressentiment van de Russische president Poetin. Die met zijn besluit Oekraïne binnen te vallen een einde heeft gemaakt aan een interbellum van relatieve vrede en welvaart op het Europese continent. Dertig jaar geleden stond de marine voor een vergelijkbaar vragen over haar toekomst en relevantie. Hoe ging de marineleiding daar toen mee om? Wat kunnen we daarvan leren voor de uitdagingen waar we nu voor staan? Zijn er aanwijzingen die ons kunnen helpen bij het duiden van de betekenis van de huidige breuklijn voor de strategie van de marine?

Een nieuwe breuklijn in de internationale veiligheidssituatie?

De eerste vraag die we ons moeten stellen, is of er daadwerkelijk sprake is van een breuklijn. Nu het voor eerst sinds lange tijd – eigenlijk al sinds 2014 – weer oorlog is op het Europese continent, is het antwoord op die vraag bevestigend. Het Nederlandse veiligheidsbeleid van de afgelopen drie decennia was primair gericht op het beschermen van de internationale rechtsorde. Een nobele taak, maar zonder de urgentie en noodzaak van een concrete militaire dreiging. De krijgsmacht en de inzet daarvan was een keuze. Sinds 24 februari is deze strategische pauze voorbij. We moeten weer rekening houden met een militaire dreiging. Sterker nog, zelfs de mogelijke inzet van nucleaire wapens staat weer hoog op de agenda. Bovendien brengt de oorlog al langer lopende ontwikkelingen bij elkaar. Denk daarbij aan klimaatverandering,

de groeiende tweedeling tussen arm en rijk, het giftige en democratie ondermijnende populisme, de financiële systeemcrisis, de verlamming van internationale instituties als de VN en de relatieve verzwakking van het Westen. Cynisch genoeg is dat laatste deels door eigen toedoen, als gevolg van het Trumpisme en Brexit.

Tegen alle verwachtingen in zorgde de oorlog in Oekraïne voor eensgezindheid binnen de EU en een reanimatie van de hersendood verklaarde NAVO. Toch schuurt het Westen voortdurend langs de rand van de afgrond. Zo hebben de recente Amerikaanse verkiezingen weliswaar niet geresulteerd in een nieuwe *civil war*, maar daarmee is de polarisatie binnen de Amerikaanse samenleving zeker niet verdwenen. De NAVO als de hoeksteen van ons veiligheidsbeleid blijft daarmee een wankel fundament. Immers, iedereen weet dat de deelname van de Verenigde Staten daarin cruciaal is. Ook de Democraten verwachten meer van Europa. Dat is om financiële redenen, maar ook door de dreiging van China. Zelfs de Amerikanen kunnen niet twee oorlogen tegelijk voeren.² Deze zorgen over China lijken terecht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het besluit van de voor een derde termijn herkozen president Xi Jinping. In wezen maakte hij economische groei ondergeschikt aan het verstevigen van de geopolitieke machtspositie van China.³ Hiermee nam hij afscheid van het gematigde beleid dat sinds de jaren zeventig de internationale koers van China heeft bepaald. Europa kan daar ondanks alle mooie woorden over strategische autonomie nog weinig tegenoverstellen door de chaos in Londen, het weifelende optreden van Duitsland en de onzekerheid over de betrouwbaarheid van de Franse nucleaire paraplu. Kortom de zekerheden waar ons veiligheidsbeleid de afgelopen dertig jaar op waren gestoeld zijn wezenlijk aan

het verschuiven. Daarmee veranderen ook de rol en samenstelling van de krijgsmacht.

Met de Defensienota 2022 heeft het kabinet een eerste antwoord op de hiervoor geschetste ontwikkelingen gegeven. Het bevat een aantal grote koerswijzigingen. De meeste concrete verandering is een aanzienlijk hoger defensiebudget. Anderen wijzigingen zijn het veel grotere belang van de EU en het hoogste geweldsspectrum – oorlog dus. Veranderingen die ook hard nodig waren. Al in 2016 verklaarde de toenmalige minister van Defensie Jeanine Hennis Plasschaert, dat de krijgsmacht zo ver was uitgekled dat ze niet meer

in staat was haar belangrijkste taken uit te voeren.⁴ De nota heeft een groot aantal projecten in gang zijn gezet, maar daarmee is de krijgsmacht er nog lang niet. Sterker nog, dit is pas het begin en vooral gericht op herstel van de basis. Echte keuzes over wat voor een krijgsmacht het beste past bij de nieuwe realiteit zijn nog niet gemaakt. Dat is ook begrijpelijk. De nota kwam tot stand toen de internationale orde al flinke scheuren vertoonde, maar de echte klap moest toen nog komen. De volgende nota zal daar hopelijk wel een antwoord op geven. Dat is in ieder geval hard nodig. Doorgaan op de oude weg is geen keuze. Daarvoor zijn de veranderingen te ingrijpend. En dat geldt ook voor de marine.

De reactie van de marine op de vorige grote verandering van de veiligheidssituatie

Zoals eerder aangehaald navigeren we in geopolitieke mist. In nauw vaarwater bovendien, zonder dat we volledig scherp hebben waarnaartoe we onderweg zijn. Wat ons kan helpen is dat we eerder op de tast op kruispunten in de geschiedenis hebben gestaan. De laatste keer was ruim dertig jaar geleden. Toen in november 1989, voor vrijwel iedereen volledig onverwacht, de Berlijnse Muur viel. Ook toen stond de aard en omvang van de krijgsmacht op het spel.

De krijgsmacht was volledig ingericht voor een existentiële oorlog met het Warschaupact. Een tegenstander en een dreiging die letterlijk in korte tijd uiteenviel. Op het Plein-Kalvermarktcomplex (PKC) kwam een kleine groep rond de minister al snel tot de conclusie dat de ontwikkelingen in Oost-Europa onomkeerbaar waren én dat Defensie een nieuwe legitimering nodig had om een ongecontroleerde greep in het defensiebudget te voorkomen. Het alternatief werd crisisbeheersingsoperaties. Een gouden zet kunnen we dertig jaar later concluderen, maar toentertijd geenszins vanzelfsprekend. De regeringspartij PvdA was altijd tegen dit soort operaties geweest en binnen de landmacht was het enthousiasme na de moeizaam verlopen VN-operatie in Libanon in de jaren tachtig niet groot. De marine was het enige krijgsmachtdeel dat al tijdens de Koude Oorlog een voorstander was van deze taak. Het sloot aan bij het zelfbeeld van de marine als een zeemacht die wereldwijd de Nederlandse belangen behartigde.

Ook de bevelhebber der zeestrijdkrachten in deze periode, vice-admiraal Herpert Van Foreest, concludeerde al snel dat de Koude Oorlog voorbij was en begreep dat krimp onvermijdelijk was, maar hij stelde tegelijkertijd vast dat het marinebeleid niet hoefde te veranderen. De Sovjet-Unie was op zee in 1989 immers nog steeds de grootste dreiging. De landen in Oost-Europa waar het ene naar het andere regime instortte speelden daar geen grote rol. Van Foreest zijn belangrijkste opdracht aan de Admiralietsraad was daarom: 'Een volwassen mannetje te blijven, maar niet van één meter tachtig, maar van één meter zestig, met alle elementen, met een onderzeedienst, en

een marineluchtvaartdienst, en een mijnendienst en de mariniers. In plaats van dat wij op ons op een aantal taken zouden concentreren met één meter tachtig, maar gemuteerd door het leven te gaan'.⁵

Het idee de focus van de krijgsmacht ter verleggen naar wat we nu de tweede hoofdtak noemen verwelkomde hij. Zonder voorbehoud stelde de marine dan ook al haar eenheden beschikbaar voor deze nieuwe taak. Waarmee ze de andere krijgsmachtdelen enigszins voor het blok zette, want zeker voor de landmacht met haar dienstplichtigen was dat een stuk lastiger. Toen twee jaar later de Sovjet-Unie niet meer bestond was de opvolger van Van Foreest vice-admiraal Nico Buis niet van mening veranderd. Tegen de minister zei hij tijdens de onderhandelingen over de Prioriteitennota 1993: 'De structuur en de capaciteiten van de KM zijn reeds grotendeels toegesneden op de eisen van de nieuwe veiligheidssituatie (...) een groot deel van het KM-personeel heeft in de recente periode daadwerkelijk deelgenomen aan operaties zoals in de huidige en toekomstige veiligheidssituatie is en wordt voorzien'.⁶

Het einde van de Koude Oorlog was voor de marineleiding dus geen aanleiding tot herbezinning of een kritische interne discussie. Tenminste, ik heb die in de archieven niet gevonden. Ook interviews geven geen ander beeld. Mijn analyse is dat de marine last had van een remmende voorsprong. De opmerking van Buis dat vrijwel al het marinepersoneel is ingezet onderschrijft dat. Zonder de bijdragen van de andere krijgsmachtdelen in deze periode tekort te willen doen, was het de marine die het merendeel van de eerste operaties na de val van de Muur voor haar rekening nam – schepen naar de Perzische Golf tijdens de Golfoorlog, Mariniers naar Noord-Irak om de Koerden te beschermen, vervolgens naar Cambodja en het leek er zelfs enige tijd op dat de mariniers ook naar Joegoslavië zouden gaan.

'Het einde van de Koude Oorlog was voor de marineleiding geen aanleiding tot herbezinning of een kritische interne discussie'

Door het ogenschijnlijke gemak en succes waarmee de marine deze operaties draaide, lijkt er voor de marineleiding geen noodzaak en urgentie te zijn geweest kritisch te reflecteren op de eigen rol en

samenstelling in de nieuwe veiligheidsconstellatie. Bij de andere krijgsmachtdelen gebeurde dat wel. Overigens niet uit enthousiasme. Het waren de bezuinigingen, reorganisaties – lees afschaffing dienstplicht – en operationele noodzaak, die landmacht en luchtmacht in beweging brachten.

De grootste verandering voor de marine in deze periode – even afgezien van de krimp – was de vergroening van de marine. Om draagvlak te krijgen voor zeker bij de landmacht ingrijpende veranderingen in de Defensienota en de Prioriteitennota bood de toenmalige minister van Defensie Relus Ter Beek de krijgsmacht ook perspectief. Ondanks bezuinigingen bleef er ruimte voor investeringen, mits die de krijgsmacht geschikter maakten voor

Een NAVO-commissie brengt een bezoek aan de Hr.Ms. Witte de With, juli 1989; derde van rechts staat VADM Van Foreest (collectie NIMH)

de nieuwe expeditionaire taak. De marine koos voor het verwerven van een amfibisch transportschip. Het was de voorbode voor focusverlegging van de marine naar het amfibische. En die ontwikkeling heeft zich de afgelopen dertig jaar doorgezet. De omvang van het Korps Mariniers is vrijwel gelijk gebleven. De krimp vond vooral plaats bij de vloot. Om het concreet te maken: de verhouding vlootmariniers was in 1989 nog 7 op 1; in 2022 is die verhouding 4 op 1. Het is een ontwikkeling die aansluit bij de operationele realiteit. De focus lag de afgelopen decennia immers op landoperaties.

Wat voor vandaag interessant is dat deze verschuiving geleidelijk en veelal door externe druk heeft plaatsgevonden. Door het 'succes' van hoofdtak 2 en de relatief snelle

transitie die de andere krijgsmachtdelen maakten in de jaren negentig nam het relatieve aandeel van de marine snel af. Medio jaren negentig waren ook de landmacht en luchtmacht volledig inzetbaar voor deze nieuwe taak. Zoals gezegd anticeerde de marineleiding daar in die cruciale periode rond de val van de Muur niet op. De pragmatische houding is de leidraad voor de marine gebleven. De consequentie daarvan kunt u zien als u op het dak van de Albatros gaat staan. U ziet dan een marinehaven met een zeer divers samengestelde vloot. De marine heeft zich geleidelijk aangepast. Nogmaals gezien de omstandigheden: de aanhoudende bezuinigingen, de hoge uitzenddruk en de concurrentie met de andere krijgsmachtdelen is het een begrijpelijke strategie geweest. Het is bovendien een analyse met de kennis van nu. Zo moeten we niet uit het

oog verliezen dat diegene die begin jaren negentig had beweerd dat de grootste operatie van de Nederlandse krijgsmacht na de Koude Oorlog en misschien wel sinds de oorlog in Korea, in Afghanistan zou plaatsvinden, voor gek was verklaard.

Het volwassen mannetje van admiraal Van Foreest is echter wel flink gekrompen, groener geworden en uiteindelijk toch geamputeerd. Ondertussen probeert het heel veel ballen in de lucht te houden: amfibisch, op, boven en onderwater, BMD, speciale operaties, counterdrugs, kustwacht, anti-piraterij, hulpverlening, nieuwe domeinen en trends zoals cyber en onbemande systemen. Misschien zijn het er wel meer dan in de Koude Oorlog. De consequenties zijn een personeelsbestand met een diversiteit aan opleidingen en kwalificaties, veel *single-points-of-failures*, een zeer beperkt voortzettingsvermogen en een haast chronisch gebrek aan reserveonderdelen en personeel. Bovendien is de samenhang steeds lastiger praktisch uitvoerbaar. De marine is hierin overigens niet uniek, de hele krijgsmacht heeft hier last van.

‘De nieuwe veiligheidssituatie
betekent dat de krijgsmacht langdurig
moet kunnen opereren op het
hoogste geweldsniveau en het
gevecht moet winnen’

Hoe nu verder? Eerder heb ik geconcludeerd dat we weer op een breuklijn lijken te staan. Net als in 1989 staat de huidige marineleiding voor de lastige vraag wat te doen. Het grote verschil met dertig jaar geleden is dat de uitdagingen veel groter zijn – nogmaals dit geldt krijgsmachtbreed – waardoor doorgaan op de pragmatische weg van kaasschaven en afwachten niet langer houdbaar is. Daarvoor zijn de veranderingen te ingrijpend en staat de krijgsmacht er te slecht voor.

De nieuwe veiligheidssituatie betekent dat de krijgsmacht langdurig moet kunnen opereren op het hoogste geweldsniveau en het gevecht moet winnen. Oorlog is niet langer een keuze, maar bittere noodzaak. Onze manier van leven kan op het spel staan. De marine zal dat moeten kunnen van de Noordkaap tot Zuid-Chinese zee. Tegelijkertijd blijven ook operaties lager in het geweldspectrum op de Noordzee, rond Afrika of in het Caribisch gebied om aandacht vragen, soms zelfs vrijwel tegelijkertijd. De huidige marine is daar nu onvoldoende voor ingericht. Het betekent namelijk een hoge mate van gereedheid, flexibiliteit, voortzettings- en incasseringsvermogen, maar bovenal focus en dus het maken van keuzes.

De noodzaak van een strategische heroriëntatie van de marine

Wat nodig is, is een strategische heroriëntatie. De les van de vorige breuklijn is namelijk dat als je daar zelf niet over nadenkt, anderen of de omstandigheden dat zullen doen. Ik wil in dit kader wijzen op een befaamd artikel van politicoloog Samuel Huntington over de zoektocht van de *US Navy* naar haar bestaansrecht in de eerste

jaren na de Tweede Wereldoorlog. Door het atoomwapen, ingezet door lange afstands bommenwerpers en de zwakke Sovjetmarine, leken zeestrijdkrachten niet langer nodig. Hij waarschuwt dat een krijgsmachtdeel zonder een strategisch concept *purposeless* is, oftewel er niet langer toe doet. Een strategisch concept koppelt de taak en samenstelling van een krijgsmachtdeel aan het nationale veiligheidsbeleid. Deze koppeling is essentieel. Het geeft focus aan de inrichting, taken en middelen van een krijgsmachtdeel en overtuigt de politiek voldoende middelen beschikbaar te stellen.⁷

Als we naar de huidige marine kijken lijkt een strategisch concept te ontbreken. Eén die antwoord geeft op de uitdagingen en de problemen die op ons afkomen; die samenhang en focus brengt.⁸ Gezien alle veranderingen zal dat gepaard gaan met een strategische heroriëntatie. Die begint met de hoofdvraag: Over wat voor een *Navy and Marine Corps Team* moet, kan en wil Nederland met het oog op de toekomst beschikken? Waarbij het ‘moeten’ (rollen en taken) wordt bepaald door een grondige

analyse van de mogelijke dreigingen en verschillende type toekomstige conflicten. We weten immers niet wat de toekomst gaat brengen. Dat betekent niet dat de marine alles moet kunnen, maar wel om de strategische denker en oud-marinier Frank Hoffman te citeren de *“center mass” of most conflicts*.⁹ Het ‘kunnen’ zijn de kaders waarbinnen de marine functioneert, waaronder politieke, financiële en personele. Wat is de verhouding tussen kwantiteit en kwaliteit? Hoe verhoudt zich dat tot de ambitie technologische superieur te zijn? Betekent dat meer, maar eenvoudiger schepen of liever high-end, maar met kleinere aantallen? Is onze logistieke organisatie voorbereid op toekomstige conflicten. Hoe ziet de verhouding tussen vloot en mariniers in de toekomst eruit? Wat betekent dat voor de kennis van elkaars domein? Interessant in dit kader is de mening van de *Commander US Marine Corps Gen. David H. Berger*. Hij vindt dat in

het toekomstige conflict ook mariniers een rol hebben in onderzeebootbestrijding.¹⁰ Tot slot is ook het ‘willen’ van belang. We kunnen dit gesprek niet overlaten aan alleen de politiek of het Plein. Uw opvattingen, uw kennis en uw ervaring zijn onmisbaar. Ze vertegenwoordigen namelijk de mening van de professional. De mensen die het maritieme domein tot in de haarvaten kennen en begrijpen en die het optreden op en vanuit zee beheersen.

De succesvolle transformatie van de marine in de jaren zeventig

Een strategische heroriëntatie is lastig en ook niet zonder risico. De geschiedenis leert ons dat de marine zich in haar ruim vijfhonderdjarige bestaan vaker opnieuw heeft uitgevonden. Een goed voorbeeld is de transformatie die de marine in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft gemaakt. Ook toen kampte de marine met een diversiteit

‘Het is ook onze verantwoordelijkheid als officieren om de vloot en het Korps Mariniers zo goed mogelijk voor te bereiden op de lastige gevaarlijke taken die ze te wachten staan’. Foto: Continuation Cruise, 2020 (Aaron Zwaal, MCD)

aan ogenschijnlijk onoplosbare problemen en uitdagingen. Het materieel zoals het vliegkampschip de Karel Doorman en twee kruisers, waren steeds lastiger te betalen, te bemensen, te onderhouden en laat staan te vervangen. Het Korps Mariniers dreigde zonder NAVO-taak irrelevant te worden. Tegen nieuwe revolutionaire wapensystemen, zoals geleidewapens, was op dat moment geen effectieve verdediging. Ook toen zorgden gebeurtenissen als de oliecrisis en een Verenigde Staten die flink verzwakt uit Vietnam kwam voor veel onzekerheid. Dat gebeurde tegen de achtergrond van de dreiging van terrorisme en bovenal de nucleaire dreiging van het Warschaupact.

U kan zich voorstellen dat ook de toenmalige marineleiding hiermee worstelde. Toch wist de marine zich opnieuw uit te vinden. Het koos voor focus op onderzeebootbestrijding, met op het oog simpelere maar een relatief groot aantal moderne standaardfregatten onder leiding van twee geavanceerde Geleide Wapenfregatten ondersteund door moderne onderzeeboten, mijnenjagers, helikopters en vliegtuigen. Het Korps Mariniers wist aansluiting te vinden bij de *Royal Marines*. Samen vormden zij het jarenlange voorbeeld van internationale samenwerking: het *UK/NL Amphibious Force*, die de NAVO Noordflank moest verdedigen. Deze transitie ging niet over een nacht ijs.¹¹ Zo heeft de marine nog lange tijd geprobeerd nucleaire onderzeeboten te bemachtigen en de Karel Doorman te vervangen door een *Moskva*-achtige helikoptercarrier. En niet alles liep als voorzien. Zo deed zich als gevolg van de verkoop van S-fregatten aan Griekenland de kans voor de order te veranderen in Luchtverdedigings- en Commandofregatten. Wat ik hiermee wil aangeven is dat een dergelijke grote transformatie niet in één dag, heisessie of visiedocument beklonken is. Het vraagt om een voortdurend open, kritisch debat waarin de voor en tegens aan bod komen. Het beproeven en *wargamen* van concepten. Een grondige analyse van de aannames achter opvattingen. En misschien ook wel een portie geluk. In dat opzicht – en ik geef toe, dit is enigszins cynisch – zijn het voor het maritieme domein interessante tijden. Het belang en de noodzaak dat de krijgsmacht effectief kan optreden in en vanuit het maritieme domein zijn groter dan ooit. Denk bijvoorbeeld aan klimaatverandering (in dat kader ook het vaker bevaarbaar zijn van zeeroutes in het hoge noorden), een maritieme frontlijn met Rusland in de GIUK/Svalbard gap, de beveiliging van de Baltische Zee, inmiddels een NAVO-binnenzee, de kwetsbaarheid van de Noordzee, de instabiliteit rond de Middellandse Zee, de strategische competitie in de Indische en Grote Oceaan, met de kwetsbare navelstreng van de wereldconomie die in de Zuid-Chinese zee ligt.

Kortom, genoeg werk aan de winkel voor de marine en dat geldt voor de gehele krijgsmacht. Ik zei net namelijk bewust het maritieme domein. Dit is namelijk een *joint-of Multi-Domain-* omgeving. De traditionele scheidingen tussen land, zee, lucht, *space* en cyber verdwijnen steeds meer. Vergaande integratie is noodzakelijk om het gevecht te winnen. De specifieke kenmerken van de domeinen blijven daarbij echter onverminderd van belang,

maar we kunnen niet langer zonder elkaar. En ook in die samenwerking is een realistisch zelfbeeld van belang. Het strategische concept vertelt anderen wat ze van de marine mogen verwachten; wat de bijdrage is aan het gezamenlijke gevecht.

Conclusie

Graag wil ik met dit voor de marine positieve perspectief eindigen, maar wel met een kanttekening. We zullen als professionals wel in beweging moeten komen. De wereld is wezenlijk aan het veranderen. Dit is op zich niet het probleem. Elk tijdvak heeft een eigen dynamiek en onzekerheid, maar er zijn momenten in de geschiedenis waarin veel ontwikkelingen samen lijken te komen. Dit lijkt weer zo'n moment te zijn. Een fundamentele breuklijn in de geschiedenis, die vraagt om herbezinning. De marine kan niet, zoals in 1989, doorgaan op slag te roeien. Het vermijden van keuzes is uiteindelijk ook een keuze met consequenties. Als de marine – en de krijgsmacht in brede zin – te veel ballen in de lucht blijft houden dreigt het gevaar van irrelevantie: overal van zijn, maar uiteindelijk nergens echt van en voortdurend 'nee' moeten zeggen. En in het ultieme geval onze mensen met onvoldoende middelen en met de verkeerde voorbereiding het gevecht in sturen.

De wereld staat niet stil. Het is ook onze verantwoordelijkheid als officieren, de vloot en het Korps Mariniers zo goed mogelijk voor te bereiden op de lastige gevaarlijke taken die ze te wachten staan. Dat vraagt om een open en kritisch debat aangaande keuzes, prioriteiten, onzekerheden, consequenties en risico's. Dit symposium draagt daaraan bij, dus complimenten voor de KVMO. Met onze gezamenlijke ervaring, denkkraft en geloof in het belang van een relevante marine die het gevecht wint als het moet, gaat dat lukken. Ik hoop dat mijn verhaal u uitnodigt daar een bijdrage aan leveren.

Noten

- 1 C.S. Gray, "Politics, Strategy, and the Stream of Time", *Infinity Journal*, Vol. 3, Nr. 4, 2014, 4-9
- 2 G. Rachman, "How the Ukraine war, reshaped US Alliances, Financial Times", 10 november 2022, in: The Rachman Review, podcast, <https://www.ft.com/content/2d1dd859-72f9-42f6-8bb9-2f575c745421>
- 3 Schinkel, M., "Wordt het een winter of een economische ijstijd?", *NRC Handelsblad*, 11 november 2022
- 4 E. van Outeren, "Defensie kan grondgebied niet meer verdedigen", *NRC Handelsblad*, 18 mei 2016
- 5 R.M. de Ruiter, "Breuklijn 1989: continuïteit en verandering in het Nederlandse defensiebeleid 1989-1993" (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2018), 117
- 6 Ibidem, 251
- 7 S. Huntington, "National Policy and the Transoceanic Navy", in: Armstrong, Benjamin F., and John Freymann, *Developing the Naval Mind*, Naval Institute Press, Annapolis, 2021, 105-106
- 8 W. Veenstra, De toekomst van CZSK: een nieuwe samenstelling en functionele inrichting, *Marineblad*, nr. 1, Feb 2017, Jg. 127, 14-19
- 9 Hoffman, F., *Designing Tomorrow's Marine Corps*, Proceedings, Vol. 146, Nr. 11
- 10 D. Berger, *Marines will help fight submarines*, Proceedings, Vol. 146, Nr. 11
- 11 Onder andere A.J. van der Peet, *Out-of-area : De Koninklijke marine en multinationale vlootoperaties 1945-2001*, Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2017; Zie ook Schoonoord D.C.L. Schoonoord, *Pugno pro patria. De Koninklijke marine tijdens de Koude Oorlog*, Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2012